

دانشگاه یزد

دانشکده زبان و ادبیات

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

موضوع:

بررسی قواعد عروضی در قصاید ناصر خسرو

استاد راهنما:

دکتر سید محمود الهام بخش

استاد مشاور:

دکتر محمدرضا نجاریان

پژوهش و نگارش:

اعظم الهی

زمستان ۱۳۹۲

چکیده

حکیم، ابو معین ناصر خسرو قبادیانی (۳۹۴-۴۸۱ ه.ق.) از شاعران برجسته سبک خراسانی در ایران است. از جمله برجستگی‌های شعر او، قوت و استحکام وزنی و تنوع اوزان و بحور و اعمال قواعد دقیق آوایی و هجایی عروض فارسی است. با آنکه دانش عروض و سنت سخن‌سرایی در عصر او چندان گسترده و متکی به سوابق طولانی و تجربه‌های جدی نبوده، باز نشانه‌های مهارت عملی و نظری این شاعر را در به کارگیری ضوابط زبانی و معیارهای فن شعر در جهت دست یافتن به مناسب‌ترین شیوه وزن عروضی می‌توان ردیابی کرد.

در این پژوهش که به بررسی قواعد عروضی در قصاید ناصر خسرو اختصاص دارد پس از معرفی اجمالی شاعر و سبک شعری و آثار او، مبانی دانش عروض در حوزه آوا، هجا، ارکان و بحور معرفی شده و با برشمردن جزئیات این قواعد بر اساس منابع عروضی، نمونه‌ها و نشانه‌هایی از کاربرد هر یک در ابیات ناصر خسرو نیز عرضه شده است. در ادامه نیز ارکان وزنی شعر ناصر خسرو و بحرهای مربوط به آنها، مشخص و آمارهای هر یک استخراج و اعلام شده است.

از این بررسی‌ها به توانایی شاعر در اعمال قواعد آوایی زبان پی می‌بریم؛ بخصوص که وزن‌های قصاید خود را متناسب با محتوا نیز برگزیده و هر جا کلام و معنا اقتضا می‌کرده از اختیارات شاعری بخوبی بهره‌جسته و حتی از نظر تحریف کلمات و تخفیف الفاظ مشدد یا ادغام حروف با توسعه و توانایی خاصی در شعر خود نمونه‌هایی متعدّد را راه داده است.

بیشترین بحر به کار رفته در قصاید او هزج و کمترین نمو نه، شامل بحر مقتضب با دو بیت است. ناصر خسرو تنها چهار رباعی سروده و در وزن دوری نیز صرفاً در یک وزن ولی مکرر طبع آزموده است.

صفحه

عنوان

..... ۱	فصل اول: مبادی تحقیق
..... ۳	۱-۱ تعریف موضوع
..... ۴	۲-۱ سابقه تحقیق
..... ۶	۳-۱ سؤالات پژوهشی
..... ۶	۴-۱ روش تحقیق
..... ۷	فصل دوم: نگاه ی به زندگی و شعر ناصرخسرو
..... ۹	۱-۲ از تولد تا جواری
..... ۱۰	۲-۲ دگرگوری حال و شروع سفر
..... ۱۱	۳-۲ شروع دعوت
..... ۱۲	۴-۲ پایگاه علمی
..... ۱۴	۵-۲ جهان عینی
..... ۱۷	۶-۲ آثار
..... ۱۸	۷-۲ فنون شاعری
..... ۲۰	۸-۲ عناصر لفظی سبک خراساری و بازتاب آنها در شعر ناصرخسرو
..... ۲۱	۱-۸-۲ حالات مختلف استعمال کسره اضافه
..... ۲۲	۲-۸-۲ مسائل کهن عروضی
..... ۲۲	۱-۲-۸-۲ حذف صامت «ت» و «د» در طی شعر
..... ۲۳	۲-۲-۸-۲ خزم
..... ۲۳	۳-۲-۸-۲ دوری کردن اوزان متفقلارکان
..... ۲۴	۴-۲-۸-۲ خروج از وزن عروضی
..... ۲۵	۵-۲-۸-۲ برگزین بحرهای غریب و نامأنوس
..... ۲۶	۳-۸-۲ تغییر شکل کلمه به ضرورت وزن
..... ۲۶	۴-۸-۲ تبدیلی مصوت‌های کوتاه به بلند (اشباع)
..... ۲۶	۵-۸-۲ تبدیلی مصوت‌های بلند به کوتاه (تخفیف حرکت)

..... ۲۷	۶-۸-۲ حذف مصوت کوتاه (اسکان)
..... ۲۸	۷-۸-۲ تشدید مخفف
..... ۲۹	۸-۸-۲ تخفیف مشدد
..... ۲۹	۹-۸-۲ حذف یک بی چند صامت از واژه
..... ۳۰	۱۰-۸-۲ بدل کردن حرفی به حرف دیگر بی حرکتی به حرکت دیگر (ابدال)
..... ۳۱	۱-۱۰-۸-۲ تلفظ واو معدوله به صورت a
..... ۳۲	۲-۱۰-۸-۲ فتحه به جای کسره
..... ۳۲	۳-۱۰-۸-۲ اماله
..... ۳۳	۴-۱۰-۸-۲ تلفظ ذال به جای دال
..... ۳۳	۱۱-۸-۲ استعمال کلمات با حروف زایع
..... ۳۴	۱-۱۱-۸-۲ کلمات مصدر به همزه
..... ۳۴	۲-۱۱-۸-۲ افزودن «ها» ی زایع به آخر قوافی مختوم به «الف»
..... ۳۵	۳-۱۱-۸-۲ الف اطلاق
..... ۳۷	فصل سوم: وئگهای عروضی قصایع ناصر خسرو
..... ۳۹	۱-۳ وزن
..... ۴۰	۱-۱-۳ انواع وزن
..... ۴۱	۲-۳ مباری علم عروض
..... ۴۴	۳-۳ وئگهای آوایی
..... ۴۵	۱-۳-۳ حروف خاص
..... ۴۵	۱-۳-۳ الف.
..... ۴۵	۱-۱-۳-۳ صامت
..... ۴۶	۲-۱-۳-۳ مصوت بلند
..... ۴۶	۲-۱-۳-۳ واو
..... ۴۶	۱-۲-۱-۳-۳ واو درون واژه
..... ۴۶	۱-۱-۲-۱-۳-۳ صامت معمولی
..... ۴۶	۲-۱-۲-۱-۳-۳ مصوت کوتاه ضمه
..... ۴۷	۳-۱-۲-۱-۳-۳ مصوت بلند
..... ۴۷	۴-۱-۲-۱-۳-۳ صامت خاص ساکن
..... ۴۷	۵-۱-۲-۱-۳-۳ واو ساکن ما قبل مفتوح

..... ۴۷.....	..... ۳-۳-۱-۲-۱-۶ مصوت کوتاه ضمّه و صامت واو
..... ۴۷.....	..... ۳-۳-۱-۲-۱-۷ مصوت کوتاه فتحه
..... ۴۸.....	..... ۳-۳-۱-۲-۱-۸ ناخوانا
..... ۴۸.....	..... ۳-۳-۱-۲-۲ حالات مختلف واو عطف
..... ۴۸.....	..... ۳-۳-۱-۲-۱-۱ صامت واو و فتحه
..... ۴۸.....	..... ۳-۳-۱-۲-۲-۲ مصوت کوتاه ضمّه
..... ۴۹.....	..... ۳-۳-۱-۲-۳-۳ مصوت بلند «او»
..... ۴۹.....	..... ۳-۳-۱-۲-۴-۴ صامت واو و مصوت کوتاه ضمّه
..... ۴۹.....	..... ۳-۳-۱-۲-۵-۵ صامت واو و مصوت بلند او
..... ۵۰.....	..... ۳-۳-۱-۲-۶-۶ صامت خاص ساکن
..... ۵۰.....	..... ۳-۳-۱-۲-۷-۷ ادغام در مصوت بعد
..... ۵۰.....	..... ۳-۳-۱-۳-۰ ه
..... ۵۰.....	..... ۳-۳-۱-۳-۱ صامت
..... ۵۰.....	..... ۳-۳-۱-۳-۲ مصوت کوتاه کسره
..... ۵۰.....	..... ۳-۳-۱-۳-۳ مصوت بلند «ی»
..... ۵۰.....	..... ۳-۳-۱-۴-۴ ی
..... ۵۰.....	..... ۳-۳-۱-۴-۱ صامت
..... ۵۱.....	..... ۳-۳-۱-۴-۲ مصوت بلند
..... ۵۱.....	..... ۳-۳-۱-۴-۳ صامت ما قبل مکسور
..... ۵۱.....	..... ۳-۳-۱-۴-۴ مصوت کوتاه کسره و صامت
..... ۵۱.....	..... ۳-۳-۱-۴-۵ مصوت بلند «ی» و صامت «ی»
..... ۵۲.....	..... ۳-۴-۰ وئگه‌های هجایی
..... ۵۳.....	..... ۳-۴-۱ انواع هجا
..... ۵۳.....	..... ۳-۴-۱-۱ هجای کوتاه
..... ۵۳.....	..... ۳-۴-۱-۲ هجای بلند
..... ۵۳.....	..... ۳-۴-۱-۳ هجای کشیده
..... ۵۴.....	..... ۳-۴-۱-۱ حالات خاص هجای کشیده
..... ۵۴.....	..... ۳-۴-۱-۱-۱ هجای کشیده برابر با یک هجای بلند و یک هجای کوتاه
..... ۵۴.....	..... ۳-۴-۱-۲ برابری هجای کشیده با هجای بلند و کوتاه در پانچ مصراع

..... ۵۴	..... ۳-۴-۱-۳-۳ اسقاط نون ساکن بعد از مصوّت بلند
..... ۵۵	..... ۳-۴-۱-۳-۴ اسقاط صامت «ت» و «د» از پائین هجای کشره
..... ۵۶	..... ۳-۴-۱-۳-۵ برابری هجای کشره با بلند در وسط مصراع
..... ۵۶	..... ۳-۴-۱-۳-۵-۱ حذف صامت «دال» از پائین هجای کشره
..... ۵۷	..... ۳-۴-۱-۳-۵-۲ حذف صامت «ت» از پائین هجای کشره
..... ۵۷	..... ۳-۵-۳ تفکیک هجایی اعطت (تقطیع)
..... ۵۸	..... ۳-۵-۱ تغییرات مجاز در تلفظ کلمات
..... ۵۹	..... ۳-۵-۱-۱ کاهش
..... ۵۹	..... ۳-۵-۱-۱-۱ کاهش همزه
..... ۶۲	..... ۳-۵-۱-۲ کاهش مصوّت بلند به کوتاه
..... ۶۳	..... ۳-۵-۱-۳ کاهش هجای کشره به بلند
..... ۶۳	..... ۳-۵-۱-۴ مکتوب غی ملفوظ
..... ۶۴	..... ۳-۵-۱-۲ افزایش
..... ۶۴	..... ۳-۵-۱-۲-۱ افزایش ضمّه
..... ۶۴	..... ۳-۵-۱-۲-۲ افزایش کسره
..... ۶۴	..... ۳-۵-۱-۲-۱-۲ افزایش کسره اضافه
..... ۶۵	..... ۳-۵-۱-۲-۲-۲ افزایش های یکن حرکت
..... ۶۵	..... ۳-۵-۱-۲-۳ افزایش صامت «ی»
..... ۶۵	..... ۳-۵-۱-۲-۴ ملفوظ غی مکتوب
..... ۶۶	..... ۳-۶-۱ اختلالات وزری
..... ۶۶	..... ۳-۶-۱ صدر
..... ۶۷	..... ۳-۶-۲ تسکین
..... ۷۷	..... ۳-۶-۳ قلب
..... ۷۸	..... ۳-۷-۱ تحریفی کلمات
..... ۷۸	..... ۳-۷-۱ کاهش
..... ۷۸	..... ۳-۷-۱-۱ حذف یک مصوّت کوتاه
..... ۷۹	..... ۳-۷-۱-۱-۱ حذف مصوّت کوتاه قبل از ضمی متصل
..... ۸۴	..... ۳-۷-۱-۲ حذف اولهن مصوّت کوتاه کلمه و ادغام کلمه در واژه قبل
..... ۸۴	..... ۳-۷-۱-۳ حذف مصوّت کوتاه از وسط واژه

..... ۸۵	۴-۱-۱-۷-۳ حذف مصوت کوتاه از پلکن واژه
..... ۸۵	۱-۴-۱-۱-۷-۳ حذف کسره اضافه
..... ۸۷	۲-۴-۱-۱-۷-۳ حذف های پلکن حرکت از پلکن
..... ۹۰	۲-۱-۷-۳ حذف مصوت بلند
..... ۹۰	۳-۱-۷-۳ حذف صامت
..... ۹۱	۱-۳-۱-۷-۳ حذف صامت از ابتدای واژه
..... ۹۱	۲-۳-۱-۷-۳ حذف صامت از وسط واژه
..... ۹۲	۳-۳-۱-۷-۳ حذف صامت از پلکن واژه
..... ۹۳	۴-۱-۷-۳ حذف مصوت و صامت
..... ۹۳	۱-۴-۱-۷-۳ حذف مصوت و همزه وصل
..... ۹۴	۲-۴-۱-۷-۳ در کلمات مختوم به های پلکن حرکت
..... ۹۴	۳-۴-۱-۷-۳ حذف صامت «ی» و مصوت کوتاه فتحه
..... ۹۴	۱-۳-۴-۱-۷-۳ در کلمات مختوم به «ا»
..... ۹۵	۲-۳-۴-۱-۷-۳ در کلمات مختوم به «و»
..... ۹۵	۳-۳-۴-۱-۷-۳ در کلمات مختوم به «ی»
..... ۹۷	۴-۴-۱-۷-۳ تخفیف فعل «آورد»
..... ۹۸	۲-۷-۳ افزایش
..... ۹۸	۱-۲-۷-۳ افزایش مصوت
..... ۹۹	۲-۲-۷-۳ افزایش صامت
..... ۹۹	۱-۲-۲-۷-۳ افزایش صامت به واژه
..... ۹۹	۲-۲-۲-۷-۳ تشدید مخفف
..... ۹۹	۱-۲-۲-۲-۷-۳ تشدید صامت مکملی واژه
..... ۱۰۰	۲-۲-۲-۲-۷-۳ تشدید صامت پلکری واژه
..... ۱۰۰	۳-۷-۳ اشباع مصوت کوتاه
..... ۱۰۰	۴-۷-۳ تخفیف مصوت بلند
..... ۱۰۴	۵-۷-۳ ابدال
..... ۱۰۶	۶-۷-۳ اظمت مدرج
..... ۱۰۷	۸-۳ نارسایی وزن عروضی در دیوان ناصر خسرو به سبب اشکال در نقل ابیات
..... ۱۰۷	۱-۸-۳ نارسایی وزن ابیات معلول خطاهای تایی می سهو در تصحیح

..... ۱.۱.۲.....	۳-۸-۲ تصحیح وزن برخی ابیات با مراجعه به نسخه تقوی
..... ۱.۱.۶.....	۳-۸-۳ نارسایی وزی ابیات در هر دو نسخه
..... ۱.۱.۹.....	فصل چهارم: ارکان عروضی در قصای ناصر خسرو
..... ۱.۲.۴.....	۴-۱ چگونگی ورود ارکان اصلی
..... ۱.۲.۴.....	۴-۱-۱ ورود ارکان اصلی به صورت سالم
..... ۱.۲.۸.....	۴-۱-۲ ورود ارکان اصلی به صورت متناوب
..... ۱.۲.۹.....	۴-۱-۳ ورود ارکان اصلی در همه جا بجز آخر مصراع
..... ۱.۲.۹.....	۴-۱-۳-۱ رکن آخر طولاری شده
..... ۱.۳:.....	۴-۱-۳-۲ رکن آخر کوتاه شده
..... ۱.۳.۷.....	۴-۱-۴ ورود ارکان اصلی عروضی فقط در آخر
..... ۱.۴.۲.....	۴-۱-۵ ورود ارکان اصلی عروضی فقط در اول
..... ۱.۴.۷.....	۴-۱-۶ ورود ارکان عروضی اصلی فقط در حشو
..... ۱.۴.۷.....	۴-۲ پراکندگی ارکان متفاوت در مصراع
..... ۱.۴.۸.....	۴-۲-۱ یکسانی تمام ارکان
..... ۱.۴.۸.....	۴-۲-۲ یکسان بجز آخر
..... ۱.۴.۸.....	۴-۲-۳-۱ آخر کوتاه شده
..... ۱.۴.۹.....	۴-۲-۳-۲ آخر طولاری شده
..... ۱.۵:.....	۴-۲-۳-۳ آخر متفاوت
..... ۱.۵.۲.....	۴-۲-۳-۴ یکسان به تناوب
..... ۱.۵.۵.....	۴-۲-۴ یکسان به تناوب بجز آخر
..... ۱.۵.۶.....	۴-۲-۵ ورود ارکان به صورت متفاوت
..... ۱.۶.۸.....	فصل پنجم: بحور عروضی
..... ۱.۶.۹.....	۵-۱-۱ بحرهای متفق الارکان
..... ۱.۶.۹.....	۵-۱-۱-۱ بحر هزج
..... ۱.۷:.....	۵-۱-۱-۱-۱ اوزان بحر هزج در دیان ناصر خسرو
..... ۱.۸.۱.....	۵-۱-۲-۱ بحر رمل
..... ۱.۸.۱.....	۵-۱-۲-۱-۱ اوزان بحر رمل در دیان ناصر خسرو
..... ۱.۸.۹.....	۵-۱-۳ بحر رجز
..... ۱.۸.۹.....	۵-۱-۳-۱ اوزان بحر رجز در دیان ناصر خسرو

..... ۱.۹.:	بحر متقارب ۴-۱-۵
..... ۱.۹.:	۱-۴-۱-۵ اوزان بحر متقارب در دیهان ناصر خسرو
..... ۱.۹.۴:	بحر متدارک ۵-۱-۵
..... ۱.۹.۵:	بحر کامل ۶-۱-۵
..... ۱.۹.۵:	بحر وافر ۷-۱-۵
..... ۱.۹.۵:	بحرهای مختلف الارکان ۲-۵
..... ۱.۹.۶:	بحر مضارع ۱-۲-۵
..... ۱.۹.۶:	۱-۱-۲-۵ اوزان بحر مضارع در دیهان ناصر خسرو
..... ۲.۰.۱:	بحر منسرح ۲-۲-۵
..... ۲.۰.۲:	۱-۲-۲-۵ اوزان بحر منسرح در دیهان ناصر خسرو
..... ۲.۰.۵:	بحر مجتث ۳-۲-۵
..... ۲.۰.۵:	۱-۳-۲-۵ اوزان بحر مجتث در دیهان ناصر خسرو
..... ۲.۰.۷:	بحر مقتضب ۴-۲-۵
..... ۲.۰.۸:	۱-۴-۲-۵ اوزان بحر مقتضب در دیهان ناصر خسرو
..... ۲.۰.۸:	بحر سریع ۵-۲-۵
..... ۲.۰.۸:	۱-۵-۲-۵ اوزان بحر سریع در دیهان ناصر خسرو
..... ۲.۱.:	بحر خفیف ۶-۲-۵
..... ۲.۱.:	۱-۶-۲-۵ اوزان بحر خفیف در دیهان ناصر خسرو
..... ۲.۱.۲:	بحر قری ۷-۲-۵
..... ۲.۱.۳:	۱-۷-۲-۵ اوزان بحر قری در دیهان ناصر خسرو
..... ۲.۱.۴:	بحر مشاکل ۸-۲-۵
..... ۲.۱.۵:	بحر غری ۹-۲-۵
..... ۲.۱.۵:	بحر طوی ۱۰-۲-۵
..... ۲.۱.۶:	بحر مدی ۱۱-۲-۵
..... ۲.۱.۶:	بحر بسرهط ۱۲-۲-۵
..... ۲.۱.۸:	۳-۵ مقایع اوزان پر کاربرد فارسی با اوزان پر کاربرد ناصر خسرو
..... ۲.۲.:	۴-۵ هماهنگی وزن و محتوا در اشعار ناصر خسرو
..... ۲.۳.۱:	۵-۵ اوزان نادر
..... ۲.۳.۴:	۶-۵ اوزان با توجیع دو گانه

..... ۲۳۶	۷-۵ اوزان دوری
..... ۲۳۷	۸-۵ اوزان مشترک با سای زبانها
..... ۲۳۷	۱-۸-۵ اوزان مشترک عروض فارسی و عربی
..... ۲۳۸	۲-۸-۵ اوزان مشترک عروض بهاری و فارسی:
..... ۲۳۹	۳-۸-۵ اوزان مشترک عروض فارسی و هندی
..... ۲۳۹	۹-۵ وزن رباعی
..... ۲۴۳	فصل ششم: نتیجه گیری
..... ۲۴۹	فهرست منابع

کلیدواژه‌ها: شعر قدیم فارسی، عروض، ناصر خسرو، سبک خراسانی، هجا، بحر.

پیشگفتار

الهی نام تو ما را جواز و مهر تو ما را جهاز

حمد سرمدی، خدایی را سزاست، که سرچشمه علم و یقین است و تحیت ابدی، پیامبری (ص) را رواست، که پیام آور دانایی و دارایی است، و سلام و درود بیکران اهل بیت عصمت و طهارت (ع) را بجاست، که اخترانی تابناکند در مسیر سعادت.

خدای را سپاس که در سایه عنایات بی منتش، برگی دیگر از حیاتم در کسب دانش ورق خورد و به این کمینه فرصت داد تا به این مرحله از دانش افزایی راه یابد. پژوهش حاضر، تلاشی است ناچیز در حد بضاعت اندک این حقیر، که امید است مقبول طبع صاحب نظران افتد و گره‌گشای گوشه‌ای از ناشناخته‌های فن شعر و اوزان عروضی باشد و پژوهنگان عرصه شعر فاخر ناصر خسرو را به کار آید.

از آنجا که این جانب پیش از کسب سعادت تحصیل در این مقطع، در دانشگاه یزد، افتخار تدریس درس عروض و قافیه در دبیرستان‌ها داشتم، هنگامی که پس از چند سال توقف تحصیلی زمینه‌ای فراهم شد تا مجدداً به دانشگاه راه یابم، ضمن شرکت در درس ناصر خسرو و بهره بردن از کلام شیوای او، پی بردم که اشعار این شاعر در حوزه عروض به ویژه قواعد عروضی و ویژگی‌ها و ضرورت‌های وزنی و تصرفات لفظی شاعر در تعیین وزن، می‌تواند زمینه مناسبی برای پژوهش باشد. به همین دلیل در فرصتی که خداوند برای بنده فراهم کرد، تصمیم گرفتم که این رسالت را عهده‌دار شوم و بحمدالله موضوع پیشنهادی ام مقبول نظر شورای تحصیلات تکمیلی گروه زبان و

ادبیات فارسی قرار گرفت و با راهنمایی استاد بزرگوار، جناب آقای سید محمود الهام بخش و مشاوره استاد گرامی، جناب آقای محمدرضا نجاریان این هدف را دنبال کردم.

برای این منظور، پس از مطالعه کامل در کتب عروض و سایر کتب ادبی در این موضوع، و تحقیق و یادداشت‌برداری در موارد مرتبط با موضوع، بررسی تک‌تک ابیات این دیوان را آغاز کردم. در این راستا از بین چاپ‌های مختلف دیوان ناصر خسرو، چاپ و تصحیح دکتر مهدی محقق مبنای کار قرار گرفت. اشعار ناصر خسرو در این چاپ، ۲۸۸ شعر اعم از قصیده، قصیده کوتاه، قطعه، رباعی و یک مسمط مشتمل بر ۱۰۸۲۷ بیت می‌شود.

در این پژوهش قواعد مختلف عروض فارسی، ویژگی‌های وزنی، اختیارات و تصرفات لفظی شاعر برای تأمین وزن در تک‌تک ابیات این دیوان مورد بررسی قرار گرفته و هرکدام از ویژگی‌های عروضی، جداگانه با ارائه بسامد و میزان، استخراج شده است. تا زمینه برای بررسی و پژوهش‌های دیگر، و مقایسه این شاعر با سایر شاعران سبک خراسانی، فراهم باشد.

از آنجا که مباحث عروضی مورد بحث، متعدد بود و نتیجه پژوهش نیز باید به صورت دقیق و همراه با ارائه بسامد انجام می‌گرفت، و دیوان نیز پر حجم بود، پیشرفت کار بکندی صورت می‌گرفت. از آنجا که رسم الخط این دیوان با رسم الخط معیار در پایان نامه متفاوت بود، در نقل ابیات این دیوان، در این پژوهش تغییراتی صورت گرفته است. در پایان از تمامی عزیزانی که مرا در انجام این پروژه یاری کردند، کمال تشکر و قدردانی دارم؛ بویژه از استاد راهنمایم جناب آقای دکتر الهام‌بخش که با شکیبایی تمام، پاسخ‌گوی سؤالات بنده و متذکر ایرادات و اشکالات آن بوده‌اند، و نیز استاد مشاورم، جناب آقای دکتر نجاریان به خاطر راهنمایی‌های ارزنده‌شان که بسیاری از گره‌ها و نادانسته‌ها، در این پژوهش، مرا یادآور شدند، کمال تشکر و قدردانی دارم و نیز دیگر استادان محترم، بخصوص جناب دکتر جلالی که افتخار دانشجویی این عزیز را یافتم. همچنین از کتابداران و کارمندان کتابخانه مرکزی و نیز از کارمندان گروه و دانشکده، خانم‌ها صابر، مطهری‌نیا و فرقانی سپاسگزارم. و با تشکر از پدر و مادر عزیزم که آفتاب مهرشان در آستانه قلبم هرگز غروب

نخواهد کرد. و نیز از تنها برادرم که همواره در طول تحصیل متحمل زحماتم بود و تکیه گاه من در مواجهه با مشکلات، و خواهرانم که وجودشان شادی بخش و صفایشان مایه آرامش من است و از سایر دوستانم که با کمک و همکاری ایشان این اثر به پایان رسید، سپاسگزارم و برای همه آنها از خداوند منان توفیق و سربلندی آرزومندم.

فصل اوّل: مبادی تحقیق

۱-۱ تعریف موضوع

حکیم، ابومعین ناصر خسرو، ملقب به «حجت» از شاعران بسیار توانا و بزرگ ایران و از گویندگان درجه اول زبان فارسی است. وی در سال ۳۹۴ هـ ق در قبادیان بلخ متولد شد و در سال ۴۸۱ هـ ق در یمگان بدخشان وفات یافت. ناصر خسرو در خاندانی محتشم و صاحب ثروت به دنیا آمد و از کودکی، به کسب علم و ادب مشغول بود و در جوانی، به دربار سلاطین و امرا ی غزنوی و سلجوقی راه یافت و بعد از کسب علم و فضل، و خدمت امرا و حکما اندک اندک دچار تغییر حال شد و در اندیشه دست یافتن به حقیقت به بسیاری از شهرها مسافرت کرد و با علمای آن بلاد مجالست نمود؛ تا اینکه سرانجام به دنبال خوابی که در سال ۴۳۷ هـ ق در گوزگانان دید با برادر کوچکتر خود و غلامش راهی حجاز شد. مسافرت وی هفت سال طول کشید. سه سال در مصر در خدمت خلیفه فاطمی المستنصر بالله بود که بعد از طی مراحل و مدارج، از طرف امام فاطمیان به مقام حجت خراسان انتخاب شد؛ وی پنجاه ساله بود که به خراسان بازگشت و به نشر دعوت باطنیان پرداخت و پس از تجربۀ زندگی پرماجرا و فعالیت تبلیغی و ادبی گسترده، سرانجام در تبعید (یمگان) درگذشت. وی از همان آغاز جوانی به تحصیل علم و فن مشغول بود. قرآن را از حفظ داشت و در بسیاری از علوم متداول زمان خود از معقول و منقول و علوم اوایل و حکمت یونان تسلط داشت و به همه اینها در اشعار و قصاید خود اشاره کرده است.

آثار ناصر خسرو و به نظم و نثر در دست است. عمده ترین اثر منظوم ناصر خسرو «دیوان» اوست که مجموعاً ۲۸۸ شعر ۱۰۸۲۷ بیت است. این اشعار در قالب های قصیده، نیم قصیده، قطعه و رباعی سروده شده است؛ دو منظوم ه دیگر او به نام «روشنایی نامه» و «سعادت نامه» است که «روشنایی نامه» ۵۹۲ بیت در وزن هزج مسدس محذوف (مفاعیلن مفاعیلن فعولن) دارد و موضوع آن وعظ و پند و حکمت است و «سعادت نامه» که ۳۰۰ بیت است و این هم در پند و حکمت و در همان وزن.

خاصیت عمده شعر ناصر خسرو، اشتمال آن بر مواعظ و حکم بسیار است. می توان گفت در این راه دنباله رو کسانی است و او خود نیز در اشعارش به این امر اشاره کرده است.

از جمله نقاط قوت شعر ناصر خسرو، تنوع اوزان عروضی قصاید و اعمال قواعد دقیق هجاشناسی و آواشناسی شعر فارسی در ابیات اوست که نقطه اوج انشعاب عروض فارسی از عروض عرب در جزئیات محسوب می شود و در طول تاریخ، سرمشق وزنی قصاید بسیاری از شاعران از ادوار کهن تا دوران حاضر در دیوان کسانی همچون پروین اعتصامی بوده است. در این پژوهش، که به بررسی قواعد عروضی در قصاید ناصر خسرو اختصاص دارد، اهتمام پژوهنده به استخراج اوزان و بحور اشعار دیوان او، و بررسی چگونگی اعمال قواعد و استثنائات عروضی در آن، معطوف خواهد بود.

تعیین جایگاه ناصر خسرو در بین شاعران سبک خراسانی، بویژه در حوزه وزن، یکی از اهداف این پژوهش به شمار می آید. بررسی موارد ضرورت های وزنی، هجابندی اشعار و اختیارات شاعری، در قصاید ناصر خسرو و قواعد آن، هدف دیگر این پژوهش را تشکیل می دهد و بحث در انطباق یا عدم انطباق بحرهای اشعار ناصر خسرو با اقتضای مضمون آن آثار، آخرین هدف این پژوهش خواهد بود.

نتایج این تحقیق، در صورت اتمام موفقیت آمیز، برای عروض دانان و پژوهندگان حوزه نقد ادبی، شعر کلاسیک فارسی و سبک شناسی و نیز برای دانشجویان و مدرّسان عروض و دبیران دبیرستان های کشور سودمند خواهد بود و باب جدیدی بر شناخت بهتر اشعار ناصر خسرو خواهد گشود.

۱-۲ سابقه تحقیق

در یکی از چاپ های دیوان ناصر خسرو که به همت سپیدنصرالله تقوی به طبع رسیده (۱۳۵۳ش)، در کنار هر قصیده، وزن عروضی آن را با افاعیل و القاب بحر آورده و این نخستین تألیف مستقلی است که به بررسی وزن اشعار ناصر خسرو پرداخته است.

بعد از آن مسعود فرزاد در مقاله «مطالعۀ عروضی در اوزان شعری ناصر خسرو» که در یادنامه شاعر (۱۳۵۵ ش)، به چاپ رسیده هم خود را تنها صرف نقل مصراع‌های اول مطلع‌ها و تعیین وزن و بحر آنها نموده است.

همچنین، در همان سال، دکتر ناصرالدین شاه حسینی که صاحب تألیف جامعی در عروض نیز هست، مقالۀ خود را در یادنامه ناصر خسرو (۱۳۵۵ ش)، تحت عنوان «تجزیه و تحلیل قصاید ناصر خسرو و سنجش آن با معیار عروض فارسی» به چاپ رسانده و میزان بهره‌گیری شاعر از محور عروضی و زحافات آن، و نیز جزئیاتی را دربارهٔ افعیل عروضی حاکم بر محور دیوان ناصر خسرو، آورده است.

سپس می‌رنعمت‌الله موسوی در کتابی تحت عنوان «وزن قصیده‌های ناصر خسرو» (۱۳۷۶ ش)، به بحث مفصل‌تری از وضعیت عروضی دیوان شاعر پرداخته، و آثارها و توضیحاتی را بر اطلاعات پیشین افزوده است.

سپس در مقاله‌ای که تحت عنوان «هم‌آهنگی وزن و محتوا در اشعار ناصر خسرو» توسط جعفر مقدّس و حمزه نصراللهی در فصل‌نامهٔ ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی به چاپ رسیده (۱۳۸۷ ش)، توضیحاتی پیرامون اوزان دیوان و ربط هر وزن با مضمون‌های اثر مربوط به آن داده شده است.

اخیراً نیز محمدرضا برزگر خالقی و وحیده نوروززاده چگینی مقاله‌ای با عنوان «بررسی ساختار عروضی قصاید فارسی» در مجلهٔ فنون ادبی (۱۳۹۰ ش)، به چاپ رسانده‌اند؛ در این پژوهش ۵۰ قصیدهٔ اول دیوان شاعران معروف قصیده‌سرا، از حیث بسامد بحر‌ها و مضامین قصاید هر دوره بررسی شده است؛ قصاید ناصر خسرو هم در کنار قصاید دیگر شاعران قرن پنجم در این پژوهش دیده می‌شود.

اما پژوهش مستقیمی که از جزئی‌ترین مباحث آوایی تا کلی‌ترین مقولۀ عروضی نظیر دوا بر محور، همه را در قصاید ناصر خسرو بررسی و تحلیل کرده باشد، وجود ندارد و این پژوهش می‌کوشد تا عهده‌دار این رسالت باشد.

۳-۱ سؤالات پژوهشی

- ۱- جایگاه ناصر خسرو در بین شاعران خراسان از نظر تنوع اوزان قصاید و رعایت ضوابط عروضی چگونه است؟
- ۲- در شعر ناصر خسرو ضرورت‌های تقطیع هجایی و اختیارات متداول در شعر فارسی چگونه حضور یافته و تابع چه قواعدی بوده است؟
- ۳- ناصر خسرو در کاربرد بحرهای عروضی تا چه حد به تناسب موضوع شعر با کیفیت وزن از نظر تقسیم‌بندی‌های جدید بحرها توجه کرده است؟

۴-۱ روش تحقیق

این پژوهش از نوع بنیادی است که با شیوه توصیفی - تحلیلی و با روش کتابخانه‌ای انجام می‌شود. برای این منظور، پس از مطالعه کامل در ادبیات، تحقیق و یادداشت برداری در موارد مرتبط با موضوع، به تحقیق در قواعد عروضی فارسی و ویژگی‌های وزنی شعر سبک خراسانی پرداخته می‌شود و پس از یادداشت برداری کامل از قواعد و مباحث و مطالعه مقالات عروضی جدید و اصطلاحات آن، تک تک قصاید ناصر خسرو از نظر وزن و محتوای اصلی بازشناسی می‌شود و برای هر یک از ضرورت‌های وزنی و اختیارات و تصرفات لفظی شاعر، که برای تأمین وزن انجام شده، مثال‌ها و نمونه‌هایی استخراج، و برخی موارد نیز آمارگیری و ارایع بسامد خواهد شد. پس از اتمام یادداشت‌ها، پیش‌نویس فصل‌ها بر اساس طرح کلی انجام خواهد شد که پس از اصلاح و تکمیل به مرحله تدوین نهایی می‌رسد.

فصل دوّم: نگاهی به زندگی و شعر ناصر خسرو

۲-۱ از تولد تا جوانی

حکیم ابومعین ناصر بن خسرو بن حارث قبادیانی بلخی، ملقب و متخلص به «حجت»، یکی از شاعران و نویسندگان بسیار توانا و بزرگ ایران است که در ذی‌قعدة سال ۳۹۴ هـ.ق، در قبادیان، از نواحی بلخ، دیده به جهان گشود.^۱ وی دربارهٔ تلویخ تولد خویش، در قصیده‌ای چنین گفته است:

بگذشته ز هجرت پس سیصد نود و چار   بنهاد مرا مادر ،   بر مرکز اغبر

(دیوان، ص ۵۰۷)

ناصر خسرو از خانواده‌ای محتشم بود که در دستگاه غزنویان به شغل دیوانی و امور دولتی مشغول بودند و ثروت و ضیاع و عقاری در بلخ داشتند. وی از همان اوان جوانی، به دربار سلاطین و امرا راه یافته و دورهٔ جوانی را به خوشی و کامرانی گذرانده است. او بارگاه ملوک عجم و سلاطین، چون سلطان محمود غزنوی و پسرش مسعود، و نیز طغرل سلجوقی و چغری بیگ، را دیده و تا چهل و سه سالگی که هنگام سفر او به کعبه است، در اعمال و اموال سلطانی تصرف داشته و به مراتب عالی از قبیل دبیری رسیده است.^۲

ناصر خسرو در دورهٔ غزنویان در بلخ که در واقع، دوّمین پایتخت سلاطین این سلسله بود، به خدمت ایشان درآمد، و در دستگاه دولتی ایشان موقعیت و نفوذی یافته و بعد از آن که این شهر به دست سلاجقه افتاد بر نفوذ و اعتبارش افزوده شد و نزد ابوسلیمان چغری بیگ داود بن میکفیل به مقامات عالی دیوانی رسید.^۳ وی در برخی قصاید خویش، به حضور خود در دربار شاهان و نزدیکی به آنان و غرق بودن در زندگی درباری اشاره کرده است:

دستم رسید بر مه ازیرا که هیچ وقت   بی من قدح به دست نگیرد همی امیر
پیش امیر با خطر و حشمتم ازانک   میرم همی خطاب کند «خواجۀ خطیر»

(دیوان، ص ۱۰۲)

۱- ذبیح الله صفا، تاریخ ادبیات در ایران، چاپ چهارم، تهران: انتشارات فردوسی، ۱۳۷۸، ج دوم، ص ۴۴۳.

۲- سید حسن تقی‌زاده، تحقیقی در احوال ناصر خسرو قبادیانی، تهران: انتشارات فردوس، ۱۳۷۹، ص ۲۹.

۳- ذبیح الله صفا، تاریخ ادبیات در ایران، ج دوم، ص ۴۴۶.